

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2023, s. 11: 267-298

Fahredden Râzî'nin Şefaât Konusunda Mu'tezile Eleştirisi

Fahredden Razi's Mu'tazila Criticism on Intercession

Yakup ERTUĞRUL

Doktora Öğrencisi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

PhD student, Dicle University Institute Of Social Science

yakupertugrul1@gmail.com

ORCID: 0000-0002-6476-4515

Ahmet AKGÜÇ

Doç. Dr., Dicle Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelâm Anabilim Dalı

Associate Professor, Dicle University

Faculty of Theology, Basic Islamic Sciences

ahakguc@hotmail.com

ORCID: 0009-0002-9412-054X

DOI: 10.56720/mevzu.1405603

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Aralık / December 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20 Şubat / February 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: Ertuğrul, Yakup, Akgüç, Ahmet. "Fahredden Râzî'nin Şefaât Konusunda Mu'tezile Eleştirisi". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 11 (Mart 2024): 267-298. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1405603>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Şefaata konusunda itikadî mezhepler arasında farklı görüşler ve tartışmalar bulunmaktadır. Bu konudaki kelâmî tartışmalar hicrî birinci asra kadar uzanmaktadır. Şefaata konusunda mezhepler arasında farklı anlayışların ortaya çıkmasındaki sebeplerin başında, şefaatin zikredildiği nasların farklı yorumlanması ve şefaatin nasıl gerçekleşeceğinin keyfiyeti hususundaki ayrıntılar zikredilebilir. Bu çalışmada biz öncelikle Mu'tezile'nin şefaata konusundaki görüşlerini tespit ettik. Daha sonra da Fahreddin Râzî'nin bu konuda Mu'tezile'ye yaptığı eleştirileri ele aldık. Râzî ve Mu'tezile'nin farklı düşündüğü temel konular şunlardır: Mu'tezile, küçük günah işleyenlerin bağışlanacağını, büyük günah işleyenlerin ise şefaata vesilesi ile bağışlanmayacağı görüşü ile şefaati ahirette sadece derecenin yükselmesi olarak kabul eder. Râzî ise Ehl-i Sünnet'in görüşüne katılarak Mu'tezile'nin bu görüşlerine karşı çıkarak, şefaati hem derecenin yükselmesi hem de büyük günah işleyen müminlerin bağışlanması şeklinde kabul eder. Ona göre şefaata, günah işlememiş müminlerin derecesini artırırken, günahkâr olanların da cezalarını düşürme işlevine sahiptir. Râzî, şefaati tamamen Allah'ın iradesine bağlı bir lütuf olarak görürken; Mu'tezile ise büyük günah işleyen müminlerin Allah'ın adalet ve va'd ve'l-va'id prensipleri gereği cezalandırılması gerektiği görüşündedir. Bu görüşleri ile Râzî'nin Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Âhiret, Mu'tezile, Fahreddin Râzî, Şefaata, Büyük günah.

Abstract

There are different opinions and debates among religious sects regarding intercession. The theological debates on this issue date back to the first century of Hijri. One of the main reasons for the emergence of different understandings of intercession among the sects is the different interpretations of the verses in which intercession is mentioned and the details of how intercession will take place. In this study, first of all, we have detected the Mu'tazilites' views on intercession. Then, we discussed Fakhr al-Dîn al-Râzî's criticisms of the Mu'tazilites on this issue. The main issues on which Razi and Mu'tazila think differently are as follows: Mu'tazila believes that those who commit minor sins will be forgiven, but those who commit major sins will not be forgiven

through intercession, and accepts intercession as only increasing one's degree in the afterlife. Rāzī, on the other hand, agrees with the view of the Ahl al-Sunnah and opposes these views of the Mu'tazila and accepts intercession as both increasing the degree and forgiving believers who have committed major sins. According to him, while intercession increases the degree of believers who have not committed sins, it has the function of reducing the penalties of sinners. While al-Rāzī sees intercession as a favor that depends entirely on God's will, the Mu'tazilites believe that believers who commit grave sins should be punished in accordance with God's principles of justice and *va'd wa'l-va'id* (promise and threat). With these views, it is understood that Rāzī is in the line of Ahl al-Sunnah.

Keywords: Kalām, Hereafter, Mu'tazila, Fakhr al-Dīn al-Rāzī, Intercession, Major Sins.

Etik Beyan	Bu çalışma birinci yazarın ikinci yazar danışmanlığında Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde devam eden doktora tezinden üretilmiştir.
-------------------	---

Giriş

Naslarda imandan sonra en çok üzerinde durulan konu ahirettir. Ahiretle ilgili bazı hususlar, naslarda farklı anlaşılmaya müsait olduğu için İslam tarihi boyunca tartışma konusu olmuştur. Bunların arasında çalışmamızın konusu olan şefaathin de ayrı bir önem arz etmektedir. Şefaatin çok tartışılmasının altında yatan sebeplerin başında psikolojik sebep gelmektedir. Kur'an ve Hadislerdeki mahşer ile başlayan cehennem ile son bulan şiddetli sahnelerden kurtulma yollarından birinin şefaathin olduğu belirtilmiştir. Şefaathin kavramı ilk peygamberlerden itibaren var olagelmıştır. Mu'tezile ve Hariciyye gibi bazı mezhepler şefaathin suistimaline yol açabileceği endişesi ile şefaathin farklı yorumlamışlardır. Bu yorumların en önemlilerinden biri şefaathin yolu ile günahların bağışlanamayacağını savunan Mu'tezile'nin iddiasıdır.

Genel olarak şefaathin, Mu'tezile'de şefaathin ile Ehl-i Sünnette şefaathin konusunda güncel tez ve makale çalışmalarından bazıları şunlardır: *"İslam inancın-*

da şefaât"¹ "İtikadî Mezheplerde Şefaât Anlayışı"² "Kur'an'da Şefaât"³, "Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı"⁴, "Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn En-Nesefî'de Şefaât"⁵, "Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbâr'ın Şefaât Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi"⁶, "Mu'tezilî Kelamcı Kadî Abdülcebbâr'ın Şefaât Anlayışı"⁷, "İslam'da Şefaât Yetkisi"⁸,

Yukarda belirtilen çalışmalar şefaât konusunda çeşitli araştırmaların yapıldığını ve bu konuda bazı yönlerin açıklığa kavuşturulduğunu göstermektedir. Ancak yapılan bu çalışmalar incelendiğinde Fahreddin Râzî'nin düşüncesinde Mu'tezile'nin şefaât anlayışını konu edinen bir araştırma yapılmamıştır. Alandaki bu boşluğu kapatmak amacıyla bu çalışmaya karar verdik.

Bu makalede, Fahreddin Râzî'nin düşüncesinde Mu'tezile'nin şefaât konusundaki görüşlerini ele alarak Râzî ve Mu'tezile'nin bu konudaki görüşleri belirtilecek, öncelikle Mu'tezile'nin delilleri sunulacak daha sonra Râzî'nin bu delillere bakışını ve eleştirisini değerlendireceğiz. Ancak konunun "semi'yat", "el-esmâ ve l-ahkâm", "va'd ve va'id" ve Allah'ın sözünden dönmesinin caiz olup olmadığı gibi konularla ilgisinin bulunması bir makalenin kapsamını aşmaktadır. Her biri ayrı bir araştırma konusu olan bu meselelerin ayrıntısına girmeden Râzî'nin düşüncesinde Mu'tezile'nin şefaât anlayışına yoğunlaşacağız.

-
- ¹ Akif Akay, *İslam inancında şefaât* (Konya: Necmettin Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012).
 - ² Mehmet Kurt, *İtikadî Mezheplerde Şefaât Anlayışı* (Şanlıurfa: Harran Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).
 - ³ Hüseyin Çelik, "Kur'an'da Şefaât", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2015), 283-314.
 - ⁴ Mehmet Taşdelen, "Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015), 81-101.
 - ⁵ Hacer Şahinalp, "Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn En-Nesefî'de Şefaât", *Turkish Studies* 13/25 (2018), 417-445.
 - ⁶ Süleyman Narol, "Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbâr'ın Şefaât Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi", *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015), 125-144.
 - ⁷ Recep Ardoğan, "Mu'tezilî Kelamcı Kadî Abdülcebbâr'ın Şefaât Anlayışı", *Uluslararası Asya Çağdaş Bilimler Kongresi - IX.*, (2013), 493-509.
 - ⁸ Emrullah Yüksel, "İslam'da Şefaât Yetkisi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2002), 17-31.

1. Şefaatin Kavramsal Çerçevesi

“Ş-f-a” fiilinin mastarı olan şefaât, sözlükte, tek olan bir şeyi misli ya da benzeriyle çift hale getirmek, suçunun bağışlanması veya dileğinin gerçekleştirilmesi için birine aracılık yapmak, ona yardım ve dua etmek, destek olmak gibi anlamlara gelir. Şefaâtle aynı kökten türeyen *şef'* kavramı ise “tek” manasını ifade eden *vetr*'in zıttıdır.⁹ Sözlükte vesile ve talep anlamına gelen şefaât örfte ise bir kimsenin başka bir kimse için iyilik talebinde bulunmasıdır.¹⁰ Terim olarak iman edenlerden günahkârların affedilmesi, günahsızların ise derecesinin yükselmesi için izin verilen kimselerin Allah nezdinde vesile olması olarak tanımlanabilir. Hem sözlük hem de terim anlamlarında görüldüğü üzere bağışlanma ihtiyacı olan kimse kendisine şefaât edeceklerle beraber yalnızlıktan çıkmış olur.¹¹

Şefaât kelimesi Kur'an'da toplam otuz bir yerde geçmektedir. Bu kavramların birinde kelimenin sözlük anlamında, on ikisinde ise terim olarak kullanılmıştır. Diğer kullanımlar ise ism-i fail ve çoğul kalıbındadır.¹²

Şefaât, Kur'an'ın yanı sıra sahih olarak kabul edilen hadis kaynaklarında da ayrıntılı bir şekilde geçmektedir. Bu hadislerden bir tanesi şöyledir: “*Her peygamberin -yapacağı- müstecab (Allah tarafından kabul edileceğine dair söz verilen)*

⁹ Mecdüddin M. eş-Şirazî Firûzâbâdî, *Kâmusu'l-Muhît* (Kahire: Daru'l-Hadis, 1429), 873; Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 8/183-184; Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, thk. Dr. Said Abdullatif Fude (Beyrut: Dârü'z-Zehair, 2010), 4/194; Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 1420), 3/495; Râgıb İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Safvân Adnan Davudî (Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412), 457-458; Mahmud b. Ömer Zemahşerî, *Esâsu'l-Belağa* (Beyrut: Daru Sâdir, 1979), 1/513; Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü* (Ankara: İSAM Yayınları, 2015), 289; Mustafa Alıcı, “Şefaât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/411.

¹⁰ İbrahim b. Muhammed b. Ahmed eş-Şafi el-Beycûri, *Tühfetü'l-Mürîd Şerhu Cevherü't-Tevhîd* (Beyrut: El-Mektebu'l-Asriyye, 2013), 217.

¹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/495; Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdulkerim Osman (Kahire: Mektebet-ü Vehbe, 1988), 668; Topaloğlu - Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 289.

¹² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Misriyye, 1364), 384.

bir duası vardır. Ben ise, o duamı ahirette ümmetim için şefaât olarak saklamayı arzu ediyorum"¹³

Âhirette şefaatin varlığı hususunda kelâmcılar arasında ittifak olmakla beraber kimlere şefaât edileceği hususunda ihtilaf olmuştur.¹⁴ Hâricîler ve Mu'tezile gibi düşünce ekollerinin şefaate yaklaşımları genel kabulün aksine farklılık arz etmektedir.

Hâricîler, büyük günah işleyenleri "kâfir" olarak tanımladıkları için, onlara göre mutlak olarak şefaât yoktur.¹⁵ Hâricîler, büyük günah işleyen kişiyi kâfir kabul ettiklerinden böyle bir kişi için şefaât söz konusu olamaz. Mu'tezile ise genellikle cezanın kazanılmış bir hak olduğunu savunur ve büyük günah işleyenin tövbe etmeden affedilmeyeceğini öne sürer.¹⁶ Her iki mezhep de büyük işleyenin ebedi cehennemde kalacağı hususunda fikir birliği etmiştir. Ancak azabın keyfiyeti hakkında farklı düşünmektedir. Hariciler büyük ganah işleyenin tıpkı kâfirler gibi azap güreceğini savunmaktayken¹⁷

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu'l-Müsned es-Sahîhu'l-Muhtasar Min Umûri Resûlillâhi ve Sünenihî ve Eyyâmihî*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Daavât", 1; "Tevhîd", 31; Ebü'l-Hüseyn el-Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Kahire: Dâru İhyâ-i't Türrâsî'l-Arabî, 1955), "İman", 334,335.

¹⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, eş'Şefa'atü'l-Uzma, thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ (Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türrâs, 1989), 38-39; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *el-Erba'in fi Uşûli'd-Dîn* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 406; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 687-688.

¹⁵ İrfan Abdülhamid, *İslâm'da i'tikadî Mezhebler ve Akâid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2014), 89-90; W. Montgomery Watt - Ethem Ruhi Fığlalı, *İslam Düşüncesinin Teşekkül evri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017), 23.

¹⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 688; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*, Çev., İbrahim Halil Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 3/76.

¹⁷ Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, çev. Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 194.

Mu'tezile ise bunların azabının kâfirlerden daha hafif olacağını vurgulamaktadır.¹⁸

Hâriciler'in ve Mu'tezile'nin şefaate yönelik paradigmalarını bir kenara bırakacak olursak, Mürcîe, Selefiyye, Eş'arîyye, Mâtürîdiyye ve Şîa gibi farklı İslam düşünce ekolleri genel olarak büyük günah işleyip tövbe etmeyenleri de kapsayacak bir şekilde bütün mü'minler için şefaati kabul ederler. Bu ekoller arasında bazı farklılıklar vardır, ancak genel olarak büyük günah işleyenlere şefaate edileceği konusunda ortak bir anlayışa sahiptirler. Özellikle Şîa'da, İmamet doktrini çerçevesinde, şefaate önemli bir konudur. On İki İmamın mü'minler için şefaate edeceğine inanılır.¹⁹Ehl-i Sünnet'e göre şefaate, Kur'an ve Sünnetle sabittir. Eş'arî'ye göre şefaate, tövbe edenlerin tövbesinin kabul edilmesi, günahkârların af edilmesi ve salih kulların derecelerinin yükselmesi gibi çok yönlüdür.²⁰ Mâtürîdî'ye göre ise şefaate özellikle büyük günah işleyen kimseler içindir. Ona göre yapılan şefaate kişinin işlediği günahattan ötürü değil de yaptığı sevaplardan dolayıdır. Ayrıca o, günah işlemeyenler için şefaate ihtiyacın olmadığını belirtir.²¹

2. Mu'tezile'nin Şefaate ile İlgili Görüşleri

Mu'tezile'nin çoğunluğuna göre ise, şefaate, büyük günahlarından tövbe eden ve mükâfatı hak eden mü'minlerin derecelerinin yükseltilmesi suretiyle

¹⁸ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allah* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 58.

¹⁹ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 39; Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetu'd-Diniyye, 2005), 172-173; Nu'mân b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, thk. Muhammed b. Abdulhayy (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 60; Muhakkık el-Hillî, *el-Meslek fi Usûli'd-Dîn* (Meşhed: Mecma'ü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1424), 126; Ebû'l-Berekât Nesefî, *Tabsîratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2003), 3/397; Abdullatif Harpûti, *Tenkîhu'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm (Kelâm İlmine Giriş)*, çev. Fikret Karaman (İstanbul: Çelik, 2016), 252; Ebû'l-Hasen Nûrüddin Alî b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, *Şerh-ü Kitâbü'l-Fikhü'l-Ekber*, thk. Ali Muhammed Dandal (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 159.

²⁰ İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el Eş'arî*, 172.

²¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 2/236.

gerçekleşir.²² Ancak, tövbe etmeyip cezayı hak edenler için şefaatin söz konusu olmadığına inanırlar. Mu'tezilî kelâmcılar, mükellefin iradesiyle hak ettiği cezasının, yine kendi iradesiyle tövbe etmesi suretiyle affedilebileceğini savunduklarından, başka bir referansı kabul etmemişlerdir.²³ Bu bağlamda, Mu'tezilî âlimlerden Kâdî Abdülcebbar, (ö. 415/1025) cezanın affedilmesini ve günahlarda ısrarcı olana şefaât edilmesini savunan Ebû Hâşim'i (ö. 321/933) eleştirerek, böyle bir şefaatin çirkin olduğunu ifade eder.²⁴

Kâdî Abdülcebbar'a göre şefaât, bir kişinin başka bir kişi için bir menfaat ulaştırması veya bir zarardan koruması için istekte bulunmasıdır.²⁵ Mu'tezile'den bir grup ise bu tanımlamaların tamamını reddedip şefaati, temelden inkâr etmiştir.²⁶

Mu'tezile şefaatin cezayı düşürmek için olmadığını ve büyük günah işleyenlerin tövbe etmeden bağışlanmayacağını âyetlerden yola çıkarak dokuz delil öne sürmektedir. Bu delilleri şöyle sıralamak mümkündür:

Birincisi, "Zalimlerin ne yakın bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefaâtçisi vardır."²⁷âyetidir.

Kâdî Abdülcebbar'a göre, bu âyet, büyük günah işleyen zalimlerin Hz. Peygamber'in şefaatiyle kurtuluşa ermeyeceklerini ve büyük günah işleyip ölen kişilerin cehennemden kurtulamayacaklarını ifade etmektedir. O, Allah'ın adaleti gereği büyük günah işleyenlerin bu günahlarından dolayı cehenneme gideceklerini ve şefaât gibi bir yöntemle kurtuluşun mümkün olmayacağını bildirmektedir.²⁸ Mu'tezile, bu ayetlere göre ahirette itaat edilen bir

²² Avvad b. Abdullah el-Mutık, *el-Mu'tezile ve Usûluhumü'l-Hamse ve Mevâkıfı - Ehli's-Sünneti - Minhâ* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001), 219-231; Ramazan Altıntaş, "Kâdî Abdülcebbar'ın Sem'iyâtla İlgili Bazı Görüşleri", *Bilimname* 4/1 (2004), 74.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakâik-i Ğavâmidü't-Tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbî'l-Arabî, 1407), 1/265-266.

²⁴ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 688; İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*, 3/76.

²⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 688.

²⁶ Ardoğan, "Mu'tezilî Kelamcı Kadî Abdülcebbar'ın Şefaât Anlayışı", 495.

²⁷ Kur'an-ı Kerim, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.), el-Mü'min 40/18.

²⁸ Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, thk. Adnan Muhammed (Kahire: Dârü't-Türrâs, 1966), 248.

şefaathçi olmayacağını belirtir. Çünkü itaat edilen kişi derece itibari ile itaat edenin üstünde olmalıdır. Kıyamet gününde Allah'tan üstün kimse yoktur.²⁹

İkincisi, "Rabbimiz! Sen kimi cehennem ateşine sokarsan onu rezil etmişsindir. Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur."³⁰, "...Zulmedenlerin yardımcıları yoktur."³¹ âyetleridir.

Kâdî Abdülcebâr, belirtilen âyetler büyük günah işleyen zalimlerin Hz. Peygamber'in şefaathinden yararlanamayacaklarını ve büyük günah işleyip ölen kişinin cehennemden kurtulamayacağını ifade etmiştir.³² Zemaşerî ise büyük günah işleyenlerin amelleri boşa gittiğinden dolayı hiç sevapları kalmadığından bunların sevaba ihtiyaçlarının olduğunu ve bu kimseler tövbe ettikten sonra yeniden amele başlayan kimselerin konumunda olduklarını belirtmiştir.³³

Mu'tezile'ye göre şayet Hz. Peygamber (a.s) kendilerine zulüm eden fâsıklara şefaath ederse onlara yardımcı olmuş olur. Fakat bu âyetlerde Yüce Allah zalimlerin yardımcısının olmadığını vurgulamıştır.³⁴ Böylece Mu'tezile ayette geçen "zalim" ifadesiyle büyük günah işleyenleri de içine alacak şekilde mutlak anlamda kullanarak büyük günah işleyenle kâfirleri aynı kategoriye dâhil etmiştir.

Üçüncüsü, "Öyle bir gündün sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaath kabul olunmaz, fidiye alınmaz. Onlara yardım da edilmez."³⁵ âyetleridir. Kâdî Abdülcebâr'a göre, bu âyet, azabı hak etmiş kişilere Hz. Peygamber'in şefaathte veya başka bir yardımda bulunmayacağını ifade etmektedir. Ona göre, âyet, âhiret gününün niteliklerini belirleyerek genel bir ilke ortaya koymuştur. Bu çerçevede, âyetin kâfirleri özel olarak hedef aldığını belirtmek (tahsis etmek) âyetin hitap şekline uygun ol-

²⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/194.

³⁰ el-Âl-i İmrân 3/192.

³¹ el-Bakara 2/270.

³² Kâdî Abdülcebâr, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 248.

³³ Cârullah Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemaşerî, *Kitabu'l-Minhâc fî-Uşûli'd-Dîn*, thk. Abbas Hüseyin (Sana: Mektebetu Bedru'l-ilmiiyyi ve Sekâfeyyi, 1425), 18-19.

³⁴ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/195; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Tevhîdün Esasları Kitâbü't-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd*, çev. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayıncılık, 2013), 141-142.

³⁵ el-Bakara 2/48; ayrıca bkz. el-Bakara 2/123.

mayan yanlış bir çıkarımdır.³⁶ Mu'tezile'ye göre bu ayette geçen şefaât kavramını faydanın artmasına yorumlamak caiz değildir. Yüce Allah o günde şefaâtin kimseye fayda vermeyeceğini hususunda sakındırılmıştır.³⁷

Dördüncüsü, Yüce Allah melekleri kast ederek şöyle buyurur: "...Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaât etmezler..."³⁸

Mu'tezile, bu ayetle kâfirlerin yanı sıra büyük günah işlemiş mü'minlere de şefaât edilmeyeceği iddia etmektedir.³⁹

Kâdî Abdülcebbâr'a göre, bu âyette meleklerin sadece Allah'ın razı olduğu kimselere şefaât edebilecekleri ifade edilmiştir. Fâsık ve kâfir kimseler ise Allah'ın razı olduğu kimselerden olmadıkları için kendilerine şefaât edilmeyecektir. Bu durum, meleklerin şefaâtinin sadece belirli bir grup için geçerli olduğunu, bu grup dışındakilere şefaât etmeyeceklerini ortaya koymaktadır. Kâdî Abdülcebbâr'a göre, meleklerin belirli bir kategoride yer alan kimselere şefaât etmemesi, dolaylı olarak peygamberlerin de benzer bir şekilde belirli bir grup için şefaât etmeyeceğine işaret eder. Melekler ve peygamberler arasında yüce mertebelerinden dolayı bir ayırım olmaksızın, şefaât yetkisine sahip oldukları ve bu yetkinin belirli bir sınırlama içinde geçerli olduğu vurgulanmaktadır.⁴⁰ Mu'tezile'ye göre Allah, fâsık kimselerden razı olmadığı için melekler de fâsıklardan razı olmaz. Melekler razı olmadığı kimselere şefaâtçi olamaz.⁴¹ Melekler için caiz olmayan bu durum zorunlu olarak peygamber için de caiz değildir. Şefaât hususunda bu iki zümre arasında herhangi bir farkın olduğunu söyleyen kimse yoktur.⁴² Böylece Mu'tezile şefaâtin cezaı hak etmeyen mü'minlere yönelik olduğunu vurgulamak istemektedir. Çünkü Mu'tezile'ye göre şefaât faydanın artması içindir. Hak edilen cezanın düşürülmesinde şefaâtin bir etkisi olmayacaktır.

³⁶ Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; Kâdî Abdülcebbâr, *Tenzîhü'l-Kur'an ani'l-Metâin*, thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih (Mektebetü'n-Nafize, 2006), 41; Kâdî Abdülcebbâr, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 161.

³⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/195.

³⁸ el-Enbiya, 21/28.

³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakâik-i Çavâmidi't-Tenzîl*, 4/655.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 570.

⁴¹ el-Mutik, *el-Mu'tezile ve Usûlulumü'l-Hamse ve Mevâkıf - Ehli's-Sünneti - Minhâ*, 241.

⁴² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/196.

Beşincisi, “Hakkında azap sözü (hükmü) gerçekleşenler, hiç onlar gibi olur mu? Cehennemlikleri sen mi kurtaracaksın?”⁴³

Mu'tezile bu ayeti delil göstererek cehenneme giren birinin bir daha çıkmayacağını ve cehennemde ebedi kalacak birine de Hz. Peygamberin şefaati etmeyeceğini savunmaktadır.⁴⁴

Kâdî Abdülcebbar'a göre, bu âyette Allah'ın vaîd/vaat hükmünün vacip ve değişmez olduğu ifade edilmekte ve bu vaat kapsamında ceza hükmü bulunan bir kimseyi Hz. Peygamber'in kurtarmayacağı vurgulanmaktadır. Ona göre, Hz. Peygamber'in cehennemliklere şefaati edip onları kurtaracağı düşüncesi yanlıştır. Çünkü ayette, Allah'ın hükümlerinin değişmez olduğu ve ceza hükmü bulunan kimselerin bu hükümden kurtulamayacakları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla, Kâdî Abdülcebbar'a göre, Hz. Peygamber'in şefaati etme yetkisi bu durumu değiştiremez.⁴⁵ Böylece Mu'tezile'ye göre bu ayette kast edilen mananın şefaati yolu ile cezanın düşürülmesinin mümkün olmayacağıdır.

Altıncısı, “...Onları Allah'ın azabından koruyacak hiçbir kimse de yoktur...”⁴⁶ Şefaatin olmadığına dair Mu'tezile'nin delil olarak sunduğu ayetlerden biri de budur. Mu'tezile'ye göre Allah'ın vaîdi kesin ve değişmez olduğundan cezayı hak eden kimseleri Hz. Peygamber kurtarmayacaktır.⁴⁷

Yedincisi, Râzî'ye göre Yüce Allah'ın Hz. Peygamber'i ümmeti için şefaati kabul etmesinde herhangi bir sakınca olmadığına inanılır ve bu konuda ümmet icma' etmiştir. Ayrıca, bu bağlamda yapılan dualarla Hz. Peygamber'in şefaatinin talep edilmesi teşvik edilir. Özellikle bir kişi, büyük günaha ısrar ederken vefat ederse, bu kimse için şefaati, Hz. Peygamber'in şefaatine mazhar olması için Allah'a dua etmek anlamındadır. Bu durum, kişinin büyük günahlarına rağmen Allah'ın rahmetine sığınma arayışını ifade eder.

⁴³ ez-Zümer, 39/19.

⁴⁴ el-Mutık, *el-Mu'tezile ve Usûluhumü'l-Hamse ve Mevkıfu - Ehli's-Sünneti - Minhâ*, 242.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 689; Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihü'l-Kur'an ani'l-Metâin*, 376; Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakâik-i Çavâmidi't-Tenzil*, 4/121; Kâdî Abdülcebbar, *Müteşâbihü'l-Kur'an*, 663.

⁴⁶ el-Yunus, 10/19.

⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf an-Hakâik-i Çavâmidi't-Tenzil*, 4/121.

Ancak, Mu'tezile bu görüşü mantıklı bulmaz. Mu'tezile, bu konuda Allah'ın adaletine vurgu yapar ve herkesin kendi amellerinin karşılığını alacağına inanır. Bu nedenle, günah işleyen birinin şefaata aracılığıyla cezasının hafifletilmesini veya affedilmesini kabul etmez. Ona göre, kişi kendi amellerinin sorumluluğunu taşır. Çünkü adalet, günahkârları cezalandırmayı gerektirir.⁴⁸ Bu konuda Zemahşerî daha yumuşak bir tutum sergilemektedir. Ona göre şefaata, büyük günah işleyip de tövbe edenleri de kapsayacaktır.⁴⁹ Böylece Mu'tezile'nin şefaati tamamen reddetmediği görülmektedir.

Sekizincisi, bir kişi Rasulullah'ın şefaatine ulaşmak için yemin etse, bu yeminini yerine getirmesi için (şefaate ulaşabilmesi için) bu kişinin büyük günah işlemesi gerekir. Mu'tezile'ye göre bu kişiye günah işlemekten şefaate edilmesi güzel değildir.⁵⁰ Burada Mu'tezile'ye göre şefaate ulaşmak tövbe etmek gerekmektedir. Tövbe etmek için de kısa bir süreliğine de olsa büyük günah işlemesi gerekmektedir. Büyük günah işlemeyen kimse şefaati hak edecek bir şey yapmamıştır.

Dokuzuncusu, Mu'tezile şefaatin mümkün olmadığı hususunda Hasan Basri'den (ö. 110/728) bir hadis aktarır: "Ümmetimden ehli kebaire şefaate ulaşmaz."⁵¹ Râzî bir kimsenin şefaate edebilmesi için şefaate edeceği kişiden konum itibarıyla daha üstün olması gerektiği fikrindedir.

Ayrıca şefaati, kabul edilen veya ret edilen şeklinde bölmek gerekir. Şefaate ilgili bu taksim dikkate alındığında icma'nın meydana gelmediği görülecektir. Ümmet isteği üzerine Yüce Allah'ın, Hz. Peygamber'e lütufta bulunması caiz olmaz. Bu nedenle ümmetin Hz. Peygamber'e şefaateçi olamayacağı hususunda icma bulunmaktadır. Bu da şefaati fayda isteme olarak yorumlamanın doğru olmadığını gösterir.⁵² Kanaatimizce şefaate fayda isteme olsa bizler yaptığımız dualar ve salavatlar ile Hz. Peygamber için hayır talep

⁴⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/196.

⁴⁹ Zemahşerî, *Kitabu'l-Minhâc fî-Usûli'd-Dîn*, 19.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 693.

⁵¹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/197; Ahmed bin Ganem Şihabüddin en-Nefrani, *El-Fevâkih el-Devânî a'la Risaleti İbn Ebi Zeyd el-Kayrevânî* (Daru'l-Fikr, 1415), 1/82. Yaptığımız kaynak taramasında böyle bir hadise hadis kitaplarında rastlamadık.

⁵² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/198.

etmiş oluruz. Bu durumda bizler, Hz. Peygamber'e şefaathçi olmuş olurduk. Ümmetin peygamber için şefaathçi olması uygun bir durum değildir.

3. Fahreddin Râzî'nin Şefaath Konusuna Yaklaşımı ve Mu'tezile'ye Eleştirisi

Kur'an, âhirette şefaathden bahseden âyetleri farklı iki şekilde sunmaktadır. Bunlar bir kısmı şefaathin o gün kabul edilmeyeceği ilgili iken; bir kısmı da şefaathin kimler tarafından edilebileceği hakkında bilgi vermektedir.⁵³

Râzî, kelâm konularını mütekaddum dönemi kelâmcılarından farklı bir şekilde incelemektedir. Râzî'nin bu başarısında naklî ilimleri kullanmasının yanı sıra akıl ve mantık ilimlerini de mahir bir şekilde kullanması yatmaktadır. Bu çalışmada Râzî'nin *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl* adlı eserini merkeze alarak *eş'Şefa'atü'l-Uzma, Mefâtihu'l-Gayb, el-Erba'în fî Uşûli'd-Dîn* ve diğer eserlerinde şefaath konusunu inceledik. Râzî'nin *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl* adlı eserini merkeze almamızın sebebi ise eser kelâma dair oldukça hacimli bir eser olması ve eserle ilgili çalışmaların oldukça az yapılmasındandır. Bu eser kelâma dair meseleleri derli toplu ele alıp açıklayıcı bir şekilde incelemektedir. Eserin henüz Türkçe'ye çevrilmemesi ise alanın eksikliklerindedir.

Bu inceleme neticesinde Mu'tezile'nin yukarı da zikrettiğimiz görüşlerini sıraladıktan sonra bu görüşleri sırasıyla tek tek ele alıp bunları çürütmek için Râzî'nin getirdiği aklî ve naklî deliller sıraladık. Bu delilleri şöyle sıralayabiliriz:

Birincisi, *"Zalimlerin ne yakın bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefaathçisi vardır."*⁵⁴

Ayette geçen *"sözü dinlenir bir şefaathçi"* ifadesi ile itaat edilen kimse kast edilmektedir. Râzî onların bu tezine karşılık *"taat"* kelimesinin sözlük anlamını başka birinin muradını yerine getirme olarak alınabileceğini savunur. Çünkü taatte rütbe dikkate alınmaz. Dolayısı ile Hz. Peygamber (a.s) Yüce Allah'tan bir şey istese Yüce Allah da bu isteği yerine getirirse bu durumda Hz. Peygamberin (a.s) Yüce Allah'ın üstü olduğu anlamı çıkarılamaz. Yüce Allah,

⁵³ Çelik, "Kur'an'da Şefaath", 289.

⁵⁴ el-Mü'min 40/18.

Hız. Peygamberin (a.s) arzusunu yerine getirmiştir. Bu arzu yerine getirilirken rütbe dikkate alınmamıştır.⁵⁵ Normalde taatte rütbe var iken burada iki sebepten ötürü rütbe dikkate alınmaz:

Biri, dünyada Yüce Allah'ın kendisine itaat edeceği bir kimse yoktur. Allah'ı tanıyan her kimse bunu zorunlu olarak bilir. Yüce Allah'ı tanımayan kimse ondan daha üstün kimsenin olup olmadığını da bilemez. Bu durumda ayeti yukarda belirtilen te'vil üzerine yorumlamak faydasızdır. Diğeri, "Sözü dinlenen bir şefaâtçisi yoktur" ifadesinden kasıt itaat edilen bir şefaâtçi kâfirler için olamaz. İtaat edilen olmazsa şefaâtçi de olmaz. Böylece kâfirlere şefaât olmayacağı için bir şefaâtçinin olması da söz konusu değildir. Yüksek makamdaki şefi' olarak adlandırılmaz, amir olarak adlandırılır. Bu durumda ayette zikredilen taat kelimesi için rütbeye itibar edilmez.⁵⁶

Bu ayetteki bir diğer hususta çoğul sığasının umumu kapsadığını kabul ettiğimizde ayetin te'vil neticesinde elde ettiğimiz manasını kabul etmiş oluruz. Mu'tezile'ye göre ise lügatte taat rütbeyi gerektirir. Râzî bu görüşe şöyle karşı çıkar: Lügat ehline göre melik her ne kadar kulun isteklerini yerine getirirse de kuluna itaat eden kimse olarak adlandırmadığı zorunlu olarak bilinmektedir. Bu da Mu'tezile'nin görüşünü çürütmektedir. Mu'tezile'ye göre bu ayette geçen taatte rütbe dikkate alınırsa ayet faydasız olur. Râzî ise bu görüşün kabul etmediğini ve ayetin faydasını şöyle açıklar: Yüce Allah o gün mahlûkatın büsbütün kendisine yöneleceğini haber vermektedir. Eğer Allah o gün insanlara lütufta bulunmak istemezse insanlar kendi başlarına gelecek cezayı savacak bir yer bulamayacaktır. Şayet Yüce Allah onların azabını düşürmek istese bunu ihsan yolu ile yapacaktır. Râzî, Allah'ın lütfunu veya ihsanını, başka bir varlığın veya kişinin itaat etmesine bağlamayı doğru bulmamaktadır. Mu'tezile'ye göre şefaâtçi şefaât edilenden konum itibari ile daha aşağı olduğunda ayette belirtilen rütbeyi dikkate almak mümteni'dir. Râzî bunu şu cümlelerle kabul etmediğini açıklar: Şefaâtçinin şefaât edilenden daha aşağı olmasını kabul etmemektedir. Çünkü ona göre şefaâtçi şefaât edilene eşit de olabilir ondan üstün de olabilir. Şefaât boyun eğerek talep etme anlamına gelir. Bu talepte bulunan kimsenin talepte bulunduğu kimseden daha

⁵⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/194.

⁵⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/195.

yüksek veya daha alçak konumda olması ya da eşit konumda bulunması talep açısından herhangi bir sorun teşkil etmez. Bu kimse talebini kendisinden daha üstün bir kimseden isteyebileceği gibi kendisinden daha düşük seviyede olan birinden de isteyebilir.⁵⁷

Özetle, Mu'tezile'ye göre, lügatte "taat" kelimesi, bir rütbe veya üstünlük gerektirir. Ancak Râzî, Melik'in kulu için bir şeyi istemesinin bu kula itaat etmek anlamına gelmeyeceğini savunmaktadır. Ona göre, birisi bir şeyi istese de, bu isteğin gerçekleşmesi için başkasına bağlı olması, onu o kişiye itaat etmek anlamına getirmez.

Râzî, şefaath edenin, şefaath edilenden daha aşağı bir konumda olması gerektiğini savunan Mu'tezile görüşünü reddeder. Şefaathçinin, şefaath edilenle eşit veya üstün bir konumda olabileceğini belirtir ve bu durumun talep açısından bir sorun oluşturmadığını ifade eder.

İkincisi, "*Zulmedenlerin yardımcıları yoktur.*"⁵⁸ âyetiyle Mu'tezile şefaathin olmadığı yönünde delil getirmiştir. Râzî ise âyette umum sığası olmadığını ve "*Zulmedenler*" kelimesi ile kast edilen belirli kişiler olduğunu belirtip şöyle devam etmektedir: Âyeti Mu'tezile'nin iddiası olan umum sığasıyla kullanıldığı varsayılsa bile yine de şefaathin olmadığı manası çıkarılmamaktadır. Çünkü şefaath boyun eğerek bir şey talep etmektir. "*Nusret*" kelimesi ise bir şeyi zor veya baskı ile ortadan kaldırmak için kullanılır. Yani şefaathçi Allah'a karşı boyun eğerek talepte bulunan kimsedir. Dolayısıyla yardımın yapılmaması şefaathin de yapılmayacağı anlamına gelmemektedir.⁵⁹ Bunun aksini iddia etmek manaya muhalettir. Burada nefiy edilen yardım şu ayette açıklanmıştır: "*Allah'a karşı ona yardım edebilecek adamları da yoktu. Kendisini savunup kurtarabileceklerden de değildi!*"⁶⁰ Râzî'nin kendisi de zalimler için bir yardımcıının olmayacağını kabul etmektedir. Burada şefaatte boyun eğerek Yüce Allah'tan bir şeyler talep etme söz konusudur.

⁵⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/199.

⁵⁸ el-Bakara, 2/270.

⁵⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/200.

⁶⁰ el-Kassas 28/81.

Üçüncüsü, “Kimsenin kimse namına bir şey ödemeyeceği, hiç kimseden fidiye alınmayacağı, kimseye şefaatin (aracılığın) yarar sağlamayacağı ve hiç kimsenin hiçbir taraftan yardım göremeyeceği gündən sakının.”⁶¹

Râzî'ye göre bu âyet, Yahudilerin atalarının kendileri için şefaât edeceğine dair iddialarıyla ilgili olarak nazil olmuştur.⁶²

Râzî ayeti şöyle yorumlar: Zahirin ayetin manasına bakıldığında mutlak olarak şefaatin olmaması gerekmektedir. Buradaki şefaatin men edilmesi ister bir faydanın talebi için olsun isterse bir zararı defî için olsun fark etmez. Bundan da şefaatin mutlak olarak olmadığı hükmü çıkarılırsa bu da icma ile batıldır. Çünkü Mu'tezile'ye göre şefaât zararı bertaraf edemez. Fakat menfaatin talebi konusunda Ehl-i Sünnetle hem fikirdir. Bu görüş âm olarak kabul edilirse ikisine göre de batıl olur. Durum böyle olunca bu ayeti tahsis etmemiz gerekir. Bu tahsis de şöyle açıklanabilir: Bu ayet Allah'ın kesin olarak azap edeceği kimseler hakkındadır. Korkutma da bu takdir üzerine meydana gelmiştir. Dolayısıyla şefaatin var olması kişiyi günaha teşvik etmemektedir. Çünkü şefaât azabı kesinleşmemiş kimseler hakkındadır. Büyük günah işleyen kimseler için şefaatin kabul edilememesi durumu da söz konusudur.⁶³

Dördüncüsü, “Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaât etmezler ve hepsi onun korkusuyla titrerler.”⁶⁴

Mu'tezile'nin bu ayeti delil olarak göstermesine karşılık Râzî'nin cevabı ise şöyledir: Bir yönüyle Allah'ın fâsıktan razı olmadığını söyleyemeyiz. Çünkü fâsık, mü'min olma ciheti ile Yüce Allah kendisinden razı olabilir.⁶⁵

Has kategorisindekiler doğru olunca âm kategorisindekiler de doğru olur. Kendisinden razı olunan âm kategorisine girer. İman yönünden razı olunan ise has kategorisine girer. Has kategorisinde yer alan kişi aynı zamanda âm kategorisinde de yer alır. Allah iman yönü ile bir kimseden razı olursa

⁶¹ el-Bakara 2/123.

⁶² Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 39; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/496.

⁶³ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/200.

⁶⁴ el-Enbiya, 21/28.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 22/135; İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 173-174.

genel olarak da razı olur. Çünkü iman hastır. Diğer ameller ise âmdir. Dolayısıyla fâsık da iman sahibi olduğundan Allah'ın ondan da razı olması gerekir.

Fâsıkı razı olunan kimse olarak kabul etmediğimizi varsayalım. Bu durumda ayeti zahiri manası üzerine yorumlamak mümkün değildir. Çünkü rıza yani razı olmak iradedir. Ayette müminlerin zâtları kast edilmemekte amelleri ve itaatleri kast edilmektedir. Allah'ın razı olması kişinin amelleri ile alakalı olduğundan ayette bir kelimenin takdir edilmesi gerekir. Dolayısıyla bu ayette kast edilen ancak fiillerinden razı olunan kimselere şefaate edilir veya şefaate edilmez ancak Allah onun hakkında şefaate razı olmuştur. Burada birincisi ikincisinden daha evladır. Bu takdir etme özellikle şu ayeti kerimelerle tekit edilmektedir.⁶⁶

“Göklerde nice melekler vardır ki onların şefaati; ancak Allah'ın izniyle, dilediği ve hoşnut olduğu kimselere yarar sağlar.”⁶⁷, “İzni olmaksızın onun katında şefaate bulunacak kimdir?”⁶⁸

Müşrikler, putlar vesilesi ile Allah'ın kendilerini şefaate edeceği inancındadırlar. Onların bu iddiasını Yüce Allah bu ayetle kendisinin izni olmadan hiç kimsenin şefaatinin gerçekleşmeyeceğini bildirir. Râzî, günahkârların cezalandırıldıktan sonra Hz. Peygamber'in şefaatiyle kurtulabileceklerini savunur. Ancak bu, yine de Allah'ın izniyle mümkün olabilecek bir durumdur ve şefaatin mutlak anlamda Allah'ın takdirine bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Müslümanlar için en güvenilir ve etkili şefaate kaynağının Allah'ın izniyle Hz. Peygamber'dir.⁶⁹ Bu konuda Mâtürîdî ise Allah'ın razı olacağı kimselere meleklerin de şefaate edeceğini belirtmektedir.⁷⁰

Beşincisi, *“Hakkında azap sözü (hükmü) gerçekleşenler, hiç onlar gibi olur mu? Cehennemlikleri sen mi kurtaracaksın?”⁷¹* âyetidir. Râzî'ye göre Allah'ın kendisi hakkında kesin azap hükmü verdiği kimselerden azabın savulamayacağını ve şefaatin de mümkün olamayacağı konusunda Mu'tezile ile hemfikirdir. Fakat

⁶⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/201.

⁶⁷ en-Necm, 53/26.

⁶⁸ el-Bakara, 2/255.

⁶⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 7/11.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, 3/443.

⁷¹ el-Zümer, 39/19.

o, bu ayette hükmü kesinleşmiş olanlar fâsıklar değil de kâfirler olduğunu belirtir. Ayette günahkârların tamamına azabın hak olup olmadığı hususunda herhangi bir delil yoktur.⁷² Râzî, mü'minin büyük günahı da olsa affedilme ihtimalinin olduğunu savunmaktadır.⁷³

Böylece Râzî, ayette kendileri hakkında kesin azap hükmü verilen kimse-lerin kurtarılamayacağını belirtir. Fakat bu ayette kimlere kesin azap edileceğinden bahsedilmemiştir. Dolayısıyla ona göre bazı günahkârlara azap edilebileceği gibi bazıları da tövbe veya şefaât vesilesi ile cezaya uğratılmadan affedilebilir.

Altıncısı, "Onları Allah'ın azabından koruyacak hiçbir kimse yoktur."⁷⁴ "Zulmedenlerin yardımcısı yoktur."⁷⁵ Mu'tezile bu ayetleri, şefaatin olmadığına delil olarak sunmaktadır.⁷⁶ Razi, Mu'tezile'nin bu deliline bir cevap olarak, ayetteki "zulmedenler" kelimesinin belirli kişileri ifade ettiğini ve umum sığası olmadığı üzerinde durmaktadır. Ayrıca, ayetin genel anlamıyla bile şefaatin olmadığını iddia etmek için yetersiz olduğunu savunmaktadır. Âyette geçen "yardımcıları yoktur" ifadesinin, şefaatin olmayacağı anlamına gelmediğini savunmaktadır.⁷⁷ Yardım ve şefaatin farklı kavramlar olduğunu ve birinin olmamasının diğerinin de olmayacağı anlamına gelmediğini belirtmektedir.

Yedincisi, Biz, Yüce Allah'tan Hz. Peygamberin (a.s) bize şefaâtçi olması için dua ederiz. Bu da azap hakkındaki şefaati ortadan kaldırmaktadır. Şefaate karşı azabı kaldırmak ise günah işlemeyi talep etme anlamına gelir. Râzî bu iddiayı şöyle cevaplar: Biz, Allah'tan bizi tövbe edenlerden kılması için dua ederiz. Tövbe ancak günah işlendikten sonra yapılır. Size göre tövbe edenler sanki günah işlemeyi talep etmektedir. Bu, şu manaya gelir: "Biz ne zaman günahkârlardan olsak bizi tövbe edenlerden kıl" şeklindeki manayı değil de biz ne zaman günah işlersek bizi Hz. Peygamberin şefaatine nail kıl şeklindeki

⁷² Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/201.

⁷³ Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Râzî, *Levamiü'l-Beyyinat Şerhu Esmailahi Teala ve's-Sıfat* (Mısır, 1323), 249-250.

⁷⁴ el-Yunus 10/27.

⁷⁵ el-Bakara 2/270; ayrıca bkz. Âl-i İmrân 3/192.

⁷⁶ Kâdî Abdülcebbar, *Mütesâbihü'l-Kur'an*, 177.

⁷⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fi Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/200.

manayı Râzî tercih etmektedir. Râzî, yapılan bu yorum her ne kadar asıl mananın zıddı olsa da bunu kabul etmek gerektiği kanaatindedir. Çünkü o başka delillerde şefaatin zararlı şeylerin düşürülmesi hakkında olduğuna dair rivayetlerin olduğunu kabul eder.⁷⁸

Sekizincisi, yemin edildikten sonra bozulan yemin hakkındadır. Mu'tezile'nin bu görüşüne göre, bir kişi Rasulullah'ın şefaatine ulaşmak için yemin etse, bu yeminin yerine getirilmesi için bu kişinin büyük günah işlemesi gerekir.

Râzî'nin bu delile cevabı: Yemini bozma ile şefaatin olmadığını savunuyorsunuz. Şayet biri bir şey üzerine yemin ederse yemin ettiği bu şeyden dolayı tövbe edenlerin sevabı onun için de meydana gelirse sizin bu meselede vereceğiniz cevap bizim de size şefaahat konusunda vereceğimiz cevabın aynıdır. Râzî şöyle devam eder: Bizler itaatle ile emredildik. Çünkü büyük günah işleyenlerden sadece Hz. Peygamberin şefaatinin hak edenlerin azabı düşer. Azabı düşen bu kişiler işlediği günah için kendisine şefaahat edilmemiştir. Aksine yaptığı itaat için bağışlanmıştır. Yani bu kimselerin yaptığı ibadet ve itaatler onların kurtulmasına vesile olmuştur. Şayet bu, günahkâr kimseler bazı fiillerinde Allah'a ve Resulüne itaat etmemiş olsalardı şefaati isteyemezlerdi. Dolayısıyla bu kimselerin salih amelleri olduğu için Hz. Peygamberden (a.s) şefaahat talebinde bulunabileceklerdir.⁷⁹ Mu'tezile büyük günah işlendikten sonra kişinin önceden işlediği salih amellerin tamamının boşa gittiğini belirtirken; Râzî ise büyük günah işlemeyen önceki salih amellerinin şefaahat için bir vesile olduğunu belirtmektedir. Bu konu da Mu'tezile'nin hatasının şu olduğunu düşünüyoruz: Kişinin şefaahate ulaşabilmesi için kısa bir süreliğine de olsa büyük günah işlemeyi şart koşmasıdır. Burada dolaylı bir şekilde de olsa büyük günaha teşvik söz konusudur.

Dokuzuncusu, Mu'tezile'nin öne sürdüğü sem'î delilleri zikredip eleştiren Râzî, şefaatin zarardan uzaklaştırmak anlamında olduğunu ve büyük günah işleyenler hakkında gerçekleşeceğini ispat yönelik olduğunu belirtir. Ayrıca, Râzî, Mu'tezile'nin öne sürdüğü Hasan-ı Basri'nin (ö. 110/728) Hz. Peygamber'den (a.s) naklettiği: *"Şefaahatim, ümmetimden büyük günah işleyenlere*

⁷⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/202.

⁷⁹ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/203.

ulaşmaz." şeklindeki bir rivayetin Kur'an ile çelişmesi ve mürsel/zayıf olması nedeniyle delil olarak kullanılamayacağını savunmaktadır.⁸⁰ Mürsel hadis ise delil niteliği taşımaz. Bu mürsel hadisin delil olabileceğini varsaysak bile bu hadis meşhur olan şu hadisle çelişmektedir: "Şefa'atimi ümmetimden büyük günah işleyenler için beklettim."⁸¹ Bu hadisten kast edilen mananın tövbe ettikten sonra büyük günah işleyen kimseleri kapsadığı şeklinde bir yorum doğru olmaz. Çünkü büyük günah işleyen kimse tövbe sonrasında günahkâr sıfatı ile zikredilemez. Bu nedenle büyük günah sahipleri de bağışlanacaktır.⁸² En azından Mu'tezile'ye göre de böyle olmalıdır.⁸³ Fakat onlara göre şefaatin büyük günah işleyenlerle sınırlandırılması bu kimselerin günahlarında ısrar etmesine neden olacaktır. Mutezile, cennetin salih amel sahiplerinin hakkı olduğunu ve büyük günah işleyenlerin cennete girmesinin çirkin olduğunu savunmaktadır. Bundan dolayı mükellef kimsenin tafaddul ile cennete giremeyeceğini iddia etmektedir.⁸⁴

Râzî: "Şefa'at edecek kimsenin şefa'at edilenden üstün olması gerekir." Sözü'nün doğru olmadığını şöyle açıklar: Bir insan kendi nefsi için de şefa'atçi olabilir. Tıpkı kendi kendisini sorguladığı gibi. Böyle bir durumda insanın kendi nefsinden daha üstün olması söz konusu değildir. Mu'tezile şefa'atçi olacak kimsenin amir ile memur gibi alt-üst şeklinde olması gerektiğini savunur. Râzî böyle bir durumun Mu'tezile'nin aleyhinde olacağını belirtir. Çünkü rütbe ancak amir ile memur arasında dikkate alınır. Sıradan biri rütbe bakımından üstün olmadığı başkasına "emirin yanına git" dese, bu durumda git dediği için bu kimse amir mi olur? Bu yanlıştır. Çünkü rütbe amir ve memur için söz konusudur. "Emirin yanına git" sözünü söyleyen kimsenin amirden daha üstün olması da gerekmez. Mu'tezile'nin tezine göre sözü söyleyen kişi

⁸⁰ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 51; Sefyüddin Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî (Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012), 4/376.

⁸¹ et-Tirmizî, "Sifâtü'l-Kıyâmet", 35

⁸² Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *el-Mesailü'l-Hamsun fî Usûli'd-Din* (Kahire/Beyrut: El-Mektebu'l-Sekafiyye - Daru'l-Ceyl, 1990), 69; Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 51; Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/203.

⁸³ Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; Kâdî Abdülcebbar, *Tesbitü Delâilün Nübüvve*, thk. Abdulkerim Osman (Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 1966), 1/55-58.

⁸⁴ el-Mutık, *el-Mu'tezile ve Usûlulumü'l-Hamse ve Mevkifu - Ehli's-Sünneti - Minhâ*, 244-245; Taşdelen, "Mu'tezile'de Şefa'at Anlayışı", 92.

amir olmalıdır. Tıpkı amirin birine “bekçinin yanına git” demesi gibi olur. Bu söz söyleyebilmek için üstün rütbe sahibi olmak gerekmez. Dolayısıyla “emirin yanına git” diyen kimse amirden daha üstün olmadığı gibi şefaate vesile olan kimsenin de şefaatchiden daha üstün olması gerekmez.⁸⁵

Ayrıca Mut'ezile'ye göre bir kimsenin şefaatinde dolayı menfaat meydana gelirse bu kimse şefaatchi sayılır. Râzî ise bu görüşü kabul etmediğini şöyle ifade eder: Bir insanın kesin olarak şefaatchi olabileceği hususunda net olarak karar veremeyiz. Çünkü faydaların başka bir sebeple değil de sadece şefaatten dolayı meydana geldiğini kesin olarak söylemek mümkün değildir. Bu şekilde düşünülürse şöyle bir kısır döngü ortaya çıkar: Sözün şefaata olabilmesi için o sözden faydanın meydana gelmesi gerekir. Faydanın meydana gelebilmesi için de o sözün şefaata olması gerekir.⁸⁶ Kısır döngünün geçersizliği herkesçe bilinen bir gerçek olduğundan Mu'tezile'nin bu iddiası da boş çıkmış olur.

Ehl-i sünnet âlimlerinden olan Beycûrî okunan salavatlardan faydanın meydana geldiğini fakat bu faydayı şefaata olarak kabul edilemeyeceğini şöyle ifade etmektedir: Hz. Peygamber de diğer peygamberler gibi kendilerine salavat okunduğunda bu salavatlardan yararlanır. Fakat yanlış anlaşılmanın önüne geçmek için bu hususun sadece ilim meclislerinde paylaşılması gerektiğini belirtir.⁸⁷

Ehl-i sünnet âlimleri peygamberlerin ümmetlerine şefaata edeceği görüşündedir. Bu hususta birçok müfessir “makâm-ı mahmûd”u şefaata olarak yorumlamıştır.⁸⁸ Râzî de peygamberlerin kendi ümmetleri için yaptıkları duaların, şefaatin gerçekleşeceğine dair bir delil olduğu iddia etmektedir. Bu bağlamda Kur'an'da bazı peygamberlerin ümmetlerinin başışlanmasına yönelik bazı ayetleri şöyle sıralamaktadır:

“Artık şefaatchilerin şefaati onlara fayda vermez.”⁸⁹

⁸⁵ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/197.

⁸⁶ Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/197.

⁸⁷ el-Beycûrî, *Tühfetü'l-Mürîd Şerhü Cevherü't-Tevhîd*, 31.

⁸⁸ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423), 268; Yüksel, “İslam'da Şefaata Yetkisi”, 25-27.

⁸⁹ el-Müdesir, 74/48

Râzî'ye göre bu ayet, kâfirlerin durumunu özel olarak ele almakta ve onların kötü bir durumda olduğunu belirtmektedir. Râzî, bu ayeti kâfirlerin ye-rilmesine ve ahirette sıkıntı çekmelerine işaret olarak değerlendirir. O, bu ayetin mü'minleri kapsamadığını savunur. Ona göre, ayetin bağlamı, kâfirlerin durumunu özel bir şekilde ifade etmektedir ve bu nedenle mü'minlerin durumuyla ilgili genel bir ifade içermemektedir. Râzî'ye göre, ayetin kâfirleri hedef aldığı ve onların durumunu eleştirdiği özel bir durumu anlattığını düşünmek daha uygun olacaktır. Bu durum, ayetin genel bir ifade içermediği ve mü'minlerin durumunun kâfirlerden farklı olduğu sonucunu doğurur. Dolayısıyla Râzî'ye göre, bu ayetin mü'minlere özel bir durumu değil, kâfirlerin durumunu vurgulayan özel bir ifadeyi içerdiği kabul edilmelidir.⁹⁰ Netice olarak Râzî'ye göre, bu ayetin kâfirlere tahsis edilmesi mü'minlerin durumunun onlardan farklı olacağını gösterir.

*"Şâyet onlara azap edersen, şüphesiz onlar senin kullarıdır. Eğer onları affeder-sen, hiç kuşku yok sen hem izzet hem hikmet sahibisin."*⁹¹

*"Bundan böyle kim bana uyarırsa o bendendir; kim de bana karşı gelirse artık sen çok bağışlayan, pek esirgeyensin."*⁹²

Râzî, Hz. İsa ve Hz. İbrahim'in kendi ümmetleri için yaptıkları bu duaların, şefaatin gerçekleşeceğine dair bir delil olduğu vurgular. Râzî'ye göre, söz konusu ayetlerde bahsi geçen günahkârlar ya kâfirlerdir ya da küçük veya büyük günah işleyen mü'minlerdir. Râzî'ye göre, kâfirlerin affedilmesi mümkün değildir. Ancak küçük günah işleyen veya büyük günah işleyip tövbe eden mü'minlerin affedilmeleri, Mu'tezile düşüncesine göre vacip olduğundan, geriye sadece büyük günah işleyip tövbe etmeyenler kalır. Dolayısıyla, Râzî'ye göre, bu ayetler günahkârlara şefaât edilebileceğine işaret etmektedir. Bu çerçevede, Râzî'nin argümanına göre, zikredilen peygamberlerin şefaati sabit olduğunda, Hz. Peygamber'in şefaati de dolaylı olarak sabit olur. Böylece, peygamberlerin şefaatiyle ilgili verilen örnekler, bu konuda genel

⁹⁰ Râzî, *Mefââtihü'l-Gayb*, 30/716; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Râzî, *Me'âlimü Usûli'd-Dîn* (Beyrut: Daru'l-Fikru'l-Lübnaniyye, 1992), 95; Sa'deddin Mesud bin Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Neseî* (Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2014), 477.

⁹¹ el-Mâide 5/118.

⁹² el-İbrâhim 14/36.

bir prensibi ortaya koymakta ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in şefaatinin de geçerli olduğunu öne sürmektedir.⁹³

*"Kendi günahın için, erkek kadın müminler için Allah'tan af dile."*⁹⁴

Râzî'ye göre, belirtilen ayette Hz. Peygamber'e, bütün mü'minlerin bağışlanması için dua etmesinin emredildiği ifade edilmektedir. Râzî, bu emirle Allah'ın, Hz. Peygamber'in bu dileğine olumlu yanıt vereceği sonucuna ulaştığını ifade etmektedir. Çünkü Râzî'ye göre, Allah'ın mü'minlere dua etmelerini emretmesi, ancak bu duaları kabul ederek mü'minleri bağışlamasıyla şanına uygun düşer. Eğer Allah, bu duaya karşılık mü'minleri bağışlamazsa, bu durum Allah'ın şanına yakışmayan bir çelişki olur. Râzî'nin perspektifinden bakıldığında, Hz. Peygamber'in bu duayı yapması ve Allah'ın bu dua üzerine mü'minleri bağışlaması, şefaatin gerçekleşmesi anlamına gelir. Sonuç olarak, Râzî'ye göre, Hz. Peygamber'in duası, mü'minlerin bağışlanması için bir şefaht aracıdır. Bu bağlamda, Râzî, şefaatin, mü'minlerin bağışlanmasının sağlanması için etkili bir araç olduğunu vurgular.⁹⁵

Râzî'ye göre şefaatin etkisi ya faydaları artırmada ya da zararı/cezayı gidermededir. Ona göre şefaht fayda sağlama anlamında olamaz. Çünkü bu, Kur'an'ın hiçbir ayetinde fayda sağlama anlamında kullanılmamıştır. Böyle bir şey mümkün olsaydı bizim de Hz. Muhammed için şefahtçi olmamız gerekirdi. Fakat bizler sadece onun lütuf ve kereminin artması için dua ederiz. Bu tarz bir şefaht de ümmetin icması ile geçersizdir. Bu durumda Hz. Muhammedşefaati cezaların düşürülmesi içindir. Bu da affa delalet etmektedir Bizim Hz. Peygambere şefaht edebilmemiz için derecemizin ondan daha yüksek olması gerekir. Bu da mümkün olmadığına göre böyle bir şey söz konusu değildir.⁹⁶

⁹³ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 45.

⁹⁴ el-Muhammed 47/19.

⁹⁵ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 48-49.

⁹⁶ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 49; Râzî, *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/192; Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*, 4/366-367; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Teftâzânî, *Şerhü'l-Makâsîd*, thk. Abdurrahman Ubeyde (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/158-159.

Şefaatte makam dikkate alınmazsa şefaata ne zaman faydayı talep etme anlamına gelir? Sorusuna Râzî şöyle cevap verir: Bir hükümdar çocuğunu bir şehre vali tayin etmek istediğinde arkadaşları da bu iş için kendisine teklifte bulunmaları sonucu bu tayin gerçekleşir. Hükümdarın arkadaşlarının bu konuda kendisini teşvik etmeleri hükümdarın bu tayinini gerçekleştirmede bir etkisi yoktur. Sadece hükümdarın arkadaşları bu teklif ile hükümdara yaklaşmak istemiştir. Şefaata meselesi de böyledir. Yüce Allah Hz. Peygambere ikramda bulunmak ister. Yüce Allah bu ikramı biz istediğimiz için değil de kendisi istediği için yapmıştır. Bu ikram için bizden hiç kimse Yüce Allah'a talepte bulunmasa da Yüce Allah Hz. Peygambere böyle bir ikramda bulunabilir. Fakat bizler Hz. Peygamber (a.s) için Yüce Allah'tan ikram talebinde bulunarak aslında kendimizi Yüce Allah'a yakınlaştırırız.⁹⁷

Şefaatin faydayı talep olup olmadığı hususunda tartışmalar vardır. Bu bağlamda Mu'tezile şefaati faydayı talep etme olarak kabul etmemektedir. Fakat Râzî'ye göre iki yönden şefaata faydayı talep etmektir. Birincisi, bir kimse bir şehrin valiliğinin kendisine verilmesi için başka bir kimseyi emire şefaataçı olarak gönderebilir veya bir kimse hapisten çıkmak için birini kendisine vesile kılabilir. Bu örneklerde geçtiği üzere şefaata faydayı talep etme anlamında kullanılmıştır. İkincisi, şefaata kelimesinin ş-f-a' kökünden türediğini yukarıda belirtmiştik. Vitr ise tek kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Şefaataçı kimse şefaata edeceği kimse ile beraber çift olur. ⁹⁸ Böylece biri diğeri için fayda talebinde bulunmuş olur. Özetle Râzî, Mu'zile'nin iddia ettiği deliller şefaatin her çeşidinin inkârına kapı aralarken; kendisinin getirdiği delillerin ise kısmî olarak şefaatin ispatına yönelik olduğunu belirtmektedir.

Râzî, şefaata konusunu ele aldığı *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl* ve *eş'Şefa'atü'l-Uzma, Mefâtihu'l-Gayb, el-Erba'în fî Uşûli'd-Dîn* ve diğere eserlerinde, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in sem'î delillerini açıkladıktan sonra, şunları aktarmaktadır: Mu'tezile'nin sem'î delilleri, şefaatin her çeşidini inkâr etmeyi beraberinde getirir. Yani, Mu'tezile düşüncesi, şefaatin tüm biçimlerini reddeder. Râzî'ye göre, Ehl-i Sünnet ise bazı şefaata çeşitlerini ispat eden delillere sahiptir. Yani, Ehl-i Sünnet, şefaatin belirli türlerini kabul eder. Ancak bu du-

⁹⁷ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/193.

⁹⁸ Râzî, *Nihâyetü'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*, 4/194.

rum, genel anlamda şefaatin inkârından daha tercih edilebilir olarak değerlendirilir.⁹⁹ Kaldı ki Mu'tezile salah-aslah anlayışıyla her açıdan kulun iyiliğine ve faydasına olanı yaratmayı Allah için zorunlu görürken şefaatin Allah'ın dilemesi konusunda takındıkları menfi tavır kendileri ile çeliştiklerinin bir göstergesidir.¹⁰⁰

Mu'tezile'nin öne sürdüğü delillere göre şefaate ceza cezayı düşürme olarak kabul edilemez. Ayrıca o, şefaatin cezayı düşürme anlamına gelen delilleri de inkâr eder. Mu'tezile düşüncesi, şefaatin etkisi sadece büyük günah işlememiş mü'minlerin derecelerini yükselmeden ibarettir. Örneğin Adn cennetine giren bir kişiye şefaate edilirse bu kimse Firdevs cennetine yükselebilir. Mu'tezile büyük günah işleyen bir kimseye şefaatin edilemeyeceği şeklinde görüş beyan eder. Dolayısıyla onlara büyük günah işlemiş bir kimse tıpkı kâfirler gibi hiçbir şekilde cehennemden çıkmaz. Böylece Mu'tezile şefaati cezanın düşürülmesi biçimini kabul etmez ve bu konuda genel bir inkâr perspektifi benimser. Mu'tezile'yi bu inkâra iten etkenlerden biri de kişinin dünyada kendi hal ve hareketlerine dikkat etmesi için ahirette bir kurtuluş vesilesi olarak şefaate sarılmaması gerektiği düşüncesindedir.

Râzî, şefaate konusunda Ehl-i Sünnet'in şefaati ispat etmede kullandığı naklî delillerin yanı sıra kendine özgü aklî deliller de sunar. Râzî, özellikle özel anlamda şefaatin kabulünün, genel anlamda şefaatin tamamen inkârından daha iyi olduğu görüşündedir. Râzî'ye göre kişi, iman sahibi ise her ne kadar büyük günah işlese de tövbe veya şefaate vesilesi ile bağışlanabilir. Böylece Râzî, büyük günah sahiplerinin de umutsuzluğa kapılmamasının yolunu açmış olur. Mu'tezile büyük günah işleyenlerin bu durumu suistimal edebileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak şefaatin geçtiği cezayı düşürme anlamındaki bütün nasları menfi yorumlama yoluna gitmiştir. Kısaca Râzî şefaatin varlığını ispatlamaya çalışırken; Mu'tezile ise şefaatin yokluğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Kısaca ifade etmek gerekirse Mu'tezile, büyük günah işleyenin ebedi olarak cehennemde kalması gerektiğini savunur ve tövbe etmeden affedilmeyi

⁹⁹ Râzî, *eş'Şefa'atü'l-Uzma*, 55-56.

¹⁰⁰ Narol, "Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefaate Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi", 141-142.

imkânsız görür. Şefaati de sadece mükâfat ehli olan müminler için geçerli olarak kabul eder. Ehl-i Sünnet ise, genel olarak büyük günah işleyenlerin de tövbe ederek affedilebileceğini ve şefaatin, kâfirler dışında fasıkları da kapsayacak şekilde tüm müminler için geçerli olduğunu savunur.¹⁰¹ Yani, Ehl-i Sünnet'e göre, şefaati, sadece mükâfat ehli müminlere değil, günah işleyen müminlere de etkili olabilir.

Sonuç

Şefaatin Allah'ın izniyle gerçekleşeceği, belirli vasıflara sahip olan kimselere mahsus bir lütuf olduğu ve Hz. Peygamber'in ümmetine şefaati edeceği hususlarında Ehl-i Sünnet ittifak etmiştir. Büyük günah işleyip de tövbe etmeden ölen kimseye ise, şefaatin olup olmayacağı hususunda Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında tartışmalar meydana gelmiştir. Mu'tezile, büyük günah işleyip "tövbe" etmeden ölenlere "el-menzile beyne'l menziletayn" ilkesi gereği şefaati edilmeyeceğini savunur. Çünkü Mu'tezile'ye göre fâsık, iman ile küfür arasında bir yeredir. Râzî ise şefaati Yüce Allah'ın iradesine bağlayıp şefaati aracılığı ile istediği kişiyi bağışlayabileceğini belirtir. O, Mu'tezile'nin şefaati konusundaki görüşlerine katılmayıp hem nakli hem de akli delillerle anti tezlerini ortaya koyar.

Mu'tezile ayetlerde geçen zalim kelimesini umumî kabul edip fâsıkları da zalim kategorisine dâhil ederek hem fâsık hem de zalimlerin cehennemde ebedî kalacağını savunur. Râzî ise zalim kelimesinin umumî olmadığını sadece kâfirleri kapsadığından hususi olduğunu belirtir. O, fâsıkların kâfirler gibi cehennemde ebedî kalmayacağını ya şefaati vesilesi ile bağışlanacağını ya da bir süre cehennemde kaldıktan sonra çıkarılıp cennete gireceğini savunur.

Mu'tezile'nin bir grubu haricinde şefaati bütünüyle inkâr ettiği söylenebilir. Ancak şefaati günahkâr olmayan müminlerin cennetteki mertebelerinin yükselmesi şeklinde olabileceğini savunmaktadır. Böylece Mu'tezile, günahkâr müminlerin şefaati yolu ile cezalarının düşürülüp bağışlanacağı hususunu reddetmektedir. Râzî ise şefaati hem derecenin yükselmesi olarak hem de büyük günah işleyen müminlerin bağışlanması şeklinde olabileceğini ka-

¹⁰¹ Abdulbasit Küçük, *Seyfüddîn El-Âmidî'nin Âhiret Hayatı ile İlgili Görüşleri* (Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 156.

bul eder. Râzî'ye göre şefaât, günah işlememiş müminlerin derecesinin artması, günahkâr olanların ise cezalarının düşürülmesi şeklinde olacaktır. Aslında Râzî, şefaati tamamen Allah'ın dilemesiyle gerçekleşecek bir lütuf olarak görürken; Mu'tezile ise büyük günah işleyen müminlerin Allah'ın adaleti gereği cezalandırılmasını vacip olarak görmektedir.

Mu'tezile'nin öne sürdüğü delillere göre şefaât ceza cezayı düşürme olarak kabul edilemez. Ayrıca o, şefaatin cezayı düşürme anlamına gelen delilleri de inkâr eder. Mu'tezile düşüncesi, şefaatin etkisi sadece büyük günah işlememiş mü'minlerin derecelerini yükselmeden ibarettir. Örneğin Adn cennetine giren bir kişiye şefaât edilirse bu kimse Firdevs cennetine yükselebilir. Mu'tezile büyük günah işleyen bir kimseye şefaatin edilemeyeceği şeklinde görüş beyan eder. Dolayısıyla onlara büyük günah işlemiş bir kimse tıpkı kâfirler gibi hiçbir şekilde cehennemden çıkmaz. Böylece Mu'tezile şefaati cezanın düşürülmesi biçimini kabul etmez ve bu konuda genel bir inkâr perspektifi benimser. Mu'tezile'yi bu inkâra iten etkenlerden biri de kişinin dünyada kendi hal ve hareketlerine dikkat etmesi için ahirette bir kurtuluş vesilesi olarak şefaate sarılmaması gerektiğini düşüncesindedir.

Râzî, şefaât konusunda Ehl-i Sünnet'in şefaati ispat etmede kullandığı naklî delillerin yanı sıra kendine özgü aklî deliller de sunar. Râzî, özellikle özel anlamda şefaatin kabulünün, genel anlamda şefaatin tamamen inkârından daha iyi olduğu görüşündedir. Râzî'ye göre kişi, iman sahibi ise her ne kadar büyük günah işlese de tövbe veya şefaât vesilesi ile bağışlanabilir. Böylece Râzî, büyük günah sahiplerinin de umutsuzluğa kapılmamasının yolunu açmış olur. Mu'tezile büyük günah işleyenlerin bu durumu suistimal edebileceği ihtimalini göz önünde bulundurarak şefaatin geçtiği cezayı düşürme anlamındaki bütün nasları menfi yorumlama yoluna gitmiştir. Kısaca Râzî şefaatin varlığını ispatlamaya çalışırken; Mu'tezile ise şefaatin yokluğunu ispatlamaya çalışmıştır.

Mu'tezile ve Râzî'nin delilleri göz önünde bulundurulduğunda Râzî'nin hem nassî yorumu hem de hem aklî delillerinin daha tutar olduğu sonucuna vardık.

Biz, günahkâr yani fâsık kimsenin zalimlerle aynı kategoriye konulmaması hususunda Râzî'nin görüşünün daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

Çünkü bu konuda Mu'tezile'nin görüşü kabul edilirse büyük günah işleyen herkesin cehenneme girmesi gerekir. Râzî'ye göre ise müminler her ne kadar büyük günah işlese de iman dairesinden çıkmayacağından Allah'ın rahmetinden umudunu kesmez. Böylece bu kimseler sadece fâsık olurlar. Bu da onlar için bir kurtuluş vesilesi olarak kalır.

Râzî şefaât konusunda Yüce Allah'ın rahmetini ön planda tutarken; Mu'tezile ise Allah'ı adalete bağımlı bir varlık mesabesine indirgemıştır. Yüce Allah'ın rahmetinin azabını geçtiği bilinen bir gerçektir. Mu'tezile'nin şefaât konusundaki bu menfi tutumu Râzî'nin yukarıda belirttiği üzere genel olarak nasla uyuşmamaktadır. Her günah işleyen Mu'tezile'nin iddiasına göre iman dairesi ile küfür dairesi arasında kalsa bu durumda gerçek anlamda Müslüman yok denecek kadar az olur. Günahkâr kimselere Hz. Peygamber döneminde had uygulanmıştır. Fakat iman dairesinin dışına itildikleri vaki olmamıştır. Asr-ı saadetten sonraki dönemlerde ise Mu'tezile ile Haricileri bir kenara bırakırsak ümmetin çoğunluğu tarafından büyük günah sahiplerine şefaatin olmayacağına dair bir görüşe rastlanmamıştır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin bu görüşünün azınlık tarafından savunulan şaz bir görüş olduğu kanaatindeyiz. Dolayısıyla bu konuda Mu'tezile akli merkeze alarak İslam inancında olmayan bir görüşü İslam inancında varmış gibi göstermeye çaba sarf etmiştir. Netice olarak Mu'tezile'ye kıyasla Ehl-i Sünnetle hem fikir olan Râzî'nin görüşlerinin daha tutarlı ve kabul edilebilir olduğu kanısındayız.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1364.
- Akay, Akif. *İslam inancında şefaât*. Konya: Necmettin Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Alıcı, Mustafa. "Şefaât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/411-412. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Sultân Muhammed. *Şerh-ü Kitâbü'l-Fıkhü'l-Ekber*. thk. Ali Muhammed Dandal. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995.

- Altıntaş, Ramazan. "Kâdî Abdülcebbar'ın Sem'iyâtla İlgili Bazı Görüşleri". *Bilimname* 4/1 (2004).
- Âmidî, Sefyüddîn. *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ahmed Muhammed el-Mehdî. Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2012.
- Ardoğan, Recep. "Mu'tezilî Kelamcı Kadî Abdülcebbar'ın Şefaât Anlayışı". *Uluslararası Asya Çağdaş Bilimler Kongresi - IX*.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Hüzeyl Allah*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Bağdâdî, Abdülkâhir el-. *Usûlü'd-Dîn*. thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423.
- Beycûri, İbrahim b. Muhammed b. Ahmed eş-Şafi el-. *Tühfetü'l-Mürîd Şerhü Cevherü't-Tevhîd*. 1 Cilt. Beyrut: El-Mektebu'l-Asriyye, 2013.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-. *el-Câmiu'l-Müsned es-Sahîhu'l-Muhtasar Min Umûri Resûlillâhi ve Sünenihî ve Eyyâmihî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Çelik, Hüseyin. "Kur'an'da Şefaât". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/1 (2015).
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *el-Vasiyye*. thk. Muhammed b. Abdulhayy. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. çev. Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddin M. eş-Şirazî. *Kâmusu'l-Muhît*. Kahire: Daru'l-Hadis, 1429.
- Harpûtî, Abdullatif. *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm (Kelâm İlmine Giriş)*. çev. Fikret Karaman. İstanbul: Çelik, 2016.
- Hillî, Muhakkık el-. *el Meslek fî Usûli'd-Dîn*. Meşhed: Mecma'ü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1424.

- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen. *Mücerredü Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sayih. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetu'd-Dinîyye, 2005.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ahvâi ve'n-Nihal*. çev. Çev., İbrahim Halil Bulut. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İrfan Abdülhamid. *İslâm'da i'tikadî Mezhebler ve Akâid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2. baskı., 2014.
- İsfahânî, Râgıb. *el-Müfredât*. thk. Safvân Adnan Davudî. Beyrut: Dârü'l-Kalem, 1412.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Müteşâbihü'l-Kur'an*. thk. Adnan Muhammed. Kahire: Dârü't-Türrâs, 1966.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*. thk. Abdulkerim Osman. Kahire: Mektebet-ü Vehbe, 1988.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; *Tenzihü'l-Kur'an anî'l-Metâin*. thk. Ahmed Abdürrahim es-Sayih. Mektebetü'n-Nafize, 2006.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; *Tesbîtü Delâilün-Nübüvve*. thk. Abdulkerim Osman. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye, 1966.
- Kurt, Mehmet. *İtikadî Mezheplerde Şefaât Anlayışı*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Küçük, Abdulbasit. *Seyfüddîn El-Âmidî'nin Âhiret Hayatı ile İlgili Görüşleri*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

- Mutık, Avvad b. Abdullah el-. *el-Mu'tezile ve Usûluhumü'l-Hamse ve Mevki'fu - Ehli's-Sünneti - Minhâ*. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2001.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn el-. *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: Dâru İhyâ-i't Türrâsî'l-Arabî, 1955.
- Narol, Süleyman. "Fahredden Razi ve Kadi Abdülcebbar'ın Şefa'at Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2015).
- Nesefî, Ebu'l-Muîn en-. *Tevhidin Esasları Kitâbü't-Temhîd li-kavâidi't-tevhîd*. çev. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Tabsîratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2003.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. *Levamiü'l-Beyyinat Şerhu Esmailahi Teala ve's-Sifat*. Mısır, 1323.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. *Mefâtîhu'l-Gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Daru İhyâ-i't-Turâsî'l-Arabî, 1420.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Nihâyetü'l-Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*. thk. Dr. Said Abdullatif Fude. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'z-Zehair, 1. Basım, 2010.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. *Me'âlimü Usûli'd-Dîn*. Beyrut: Daru'l-Fikru'l-Lübnaniyye, 1. Basım, 1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Erba'în fî Uşûli'd-Dîn*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2009.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *el-Mesailü'l-Hamsun fî Usuli'd-Din*. Kahire/Beyrut: El-Mektebu'l-Sekafiyye - Daru'l-Ceyl, 1990.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *eş'Şefa'atü'l-Uzma*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sakâ. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türrâs, 1989.

- Şahinalp, Hacer. "Kâdî Abdülcebbâr ve Ebü'l-Muîn En-Nesefî'de Şefaât". *Turkish Studies* 13/25 (2018).
- Şihabüddin en-Nefrani, Ahmed bin Ganem. *El-Fevâkih el-Devânî a'la Risaleti İbn Ebi Zeyd el-Kayrevânî*. Daru'l-Fikr, 1415.
- Taşdelen, Mehmet. "Mu'tezile'de Şefaât Anlayışı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/10 (2015).
- Teftâzânî, Sa'deddin Mesud bin Ömer. *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefi*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, 2014.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn. *Şerhü'l-Makâsîd*. thk. Abdurrahman Ubeyde. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İSAM Yayınları, 4. Basım, 2015.
- Watt, W. Montgomery - Fıçlalı, Ethem Ruhi. *İslam Düşüncesinin Teşekkül evri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2017.
- Yüksel, Emrullah. "İslam'da Şefaât Yetkisi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2002).
- Zemahşerî. *el-Keşşâf an-Hakâik-i Ğavâmidi't-Tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabi, 1407.
- Zemahşerî, Cârullah Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Kitabu'l-Minhâc fi-Usûli'd-Dîn*. thk. Abbas Hüseyin. Sana: Mektebetu Bedru'l-ilmiiyyi ve Sekâfeyyi, 1425.
- Zemahşerî, Mahmud b. Ömer. *Esâsu'l-Belağâ*. Beyrut: Daru Sâdir, 1979. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.